

ANDRZEJ OCHOCKI*

PRACA ZAWODOWA KOBIET JAKO CZYNNIK ZMIANY DEMOGRAFICZNEJ

WSTĘP

W drugiej połowie XX wieku w krajach osiągających relatywnie wyższy poziom dobrobytu społecznego nastąpiła zmiana demograficzna polegająca na tym, że kolejne pokolenia dzieci są mniej liczne niż pokolenia ich rodziców. Zmianę tę nazwano drugim przejściem demograficznym. Jednym z głównych czynników kształtujących ten proces jest praca zawodowa kobiet.

W artykule dokonano analizy współzależności decyzji matrymonialnych, prokreacyjnych i aktywności zawodowej matek w nawiązaniu do teorii dzietności Gary'ego S. Beckera oraz rzeczywistego przebiegu procesu zastępowalności pokoleń w pięciu państwach: Finlandii, Niemczech, Polsce, Republice Czeskiej i Włoszech. W Finlandii i Niemczech, gdzie osiągnięto podobny poziom dobrobytu społecznego, obserwuje się odmienne tendencje zarówno w zakresie rodności, jak i znaczące różnice w poziomie aktywności zawodowej kobiet wychowujących małe dzieci, co skłania do formułowania nowych hipotez o uwarunkowaniach procesu zastępowalności pokoleń.

Źródłami analizowanych danych są opracowania statystyczne Rady Europy, UNDP, Eurostatu i badania aktywności zawodowej matek w wybranych krajach Europy przeprowadzone w ramach programu „Dialog” w latach 2000–2003.

I. GŁÓWNE USTALENIA TEORII DZIETNOŚCI GARY'EGO S. BECKERA

Realizowany wzorzec małżeństwa i faktyczna dzietność kobiety są uwarunkowane różnorodnymi czynnikami płynącymi z otoczenia kulturowego, religijnego,

* PROF. DR HAB. ANDRZEJ OCHOCKI – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Wydział Nauk Historycznych i Społecznych, Instytut Socjologii.

społecznego, ekonomicznego i ekologicznego. Efekt psychologiczny łącznego oddziaływania tych czynników w sferze motywacji i decyzji rodzicielskich kształtuje dominujący model rodziny, a w konsekwencji przesądza o dynamice demograficznej danego społeczeństwa. Laureat Nagrody Nobla Profesor G.S. Becker podjął próbę wyjaśnienia mechanizmów decyzji matrymonialnych i prokreacyjnych na gruncie ekonomii w książce *A Treatise on the Family* (1981)². W swojej teorii sprecyzował warunek brzegowy możliwych wyborów w sferze zachowań prokreacyjnych, którym jest kategoria pełnego dochodu gospodarstwa domowego. Należy jednak podkreślić, że jego teoria nie traktuje – jak zastrzega sam autor – wyłącznie o materialnych warunkach życia rodzin, ale jest zakorzeniona w uczuciach moralnych, przyzwyczajeniach i tradycji. Ma ona zastosowanie do opisu zmian zachowań prokreacyjnych, jakie nastąpiły w okresie ostatnich dwóch stuleci w krajach obecnie wysoko rozwiniętych. Oznacza to, że opisane w tej teorii zależności określają ramy przebiegu procesu podejmowania decyzji prokreacyjnych i rzeczywistą realizację dzietności – w sekularnych tendencjach rozrodczości – w warunkach:

- utrwalenia się niskiej umieralność niemowląt w kolejnych generacjach społeczeństwa,
- upowszechnienia znajomości metod regulacji urodzeń, planowania liczby potomstwa i odstępów proto- i intergenetycznych,
- ukształtowania w społeczeństwie danego poziomu inwestowania w składniki jakościowe dziecka, które określają jego kapitał ludzki, np. ustanowienie obowiązku szkolnego dzieci, obowiązkowej ochrony macierzyństwa i zdrowia małego dziecka.

Warunki te spełniają obecnie kraje Europy i rozwinięte gospodarczo kraje innych kontynentów.

Becker stwierdził, że w gospodarstwie domowym wytwarzane są dobra (*commodities*) na potrzeby jego członków. Zaliczył do nich m.in. zdrowie, autorytet, altruizm, a także satysfakcję z posiadania dzieci. Ugruntowany system wartości w danym społeczeństwie określa preferencje w zaspokajaniu tych potrzeb w granicach możliwych wyborów wyznaczonych pełnym dochodem gospodarstwa domowego. Pełny dochód w tym ujęciu odpowiada wartości ekonomicznej czasu rozporządzalnego gospodarstwa domowego w społeczeństwie o danym poziomie dobrobytu: jest sumą dochodów uzyskiwanych z pracy i innych źródeł poza gospodarstwem domowym oraz wartością pieniężną czasu przeznaczanego na wytwarzanie dóbr w gospodarstwie domowym, a w tym na utrzymanie i wychowanie dzieci.

Dążeniem rodziców jest uzyskanie największej satysfakcji (użyteczności) z posiadania określonej liczby dzieci o określonym składniku jakościowym. Maksymalną liczbę dzieci o określonym składniku jakościowym wyznaczają koszty ich utrzymania, które nie mogą być większe niż pełny dochód gospodarstwa domowego. Główną tezę jest natomiast twierdzenie, że w rodzinnym gospodarstwie domowym zachodzi interakcja między ilością urodzonych dzieci a ich składnikiem

² G.S. Becker, *A Treatise on the Family*, London 1981, s. 38–92 i 93–134.

jakościowym, tzn. stanem zdrowia, wykształceniem, rozwijanymi uzdolnieniami, przyswojonym systemem wartości, poziomem kultury, nabytymi umiejętnościami. Becker udowodnił zarazem, że w sytuacji wzrostu pełnego dochodu rodzinnego gospodarstwa domowego rodzice przejawiają większą skłonność do inwestowania w kapitał ludzki dzieci niż do powiększania ich liczby.

Istotne jest też rozróżnienie kosztów stałych i zmiennych utrzymania i wychowania dzieci w gospodarstwie domowym. Koszty stałe to przede wszystkim wyżywienie, ubranie i higiena osobista. Do kosztów zmiennych zalicza się nakłady poniesione przez rodziców na edukację, prozdrowotny styl życia i ochronę zdrowia, rozwój intelektualny i kulturalny. Analiza zależności między kosztami stałymi i kosztami zmiennymi utrzymania określonej liczby dzieci a skłonnościami rodziców do inwestowania w ich kapitał ludzki dowiodła, że zmniejszenie pożądanej liczby dzieci może być znaczne w sytuacji nawet niewielkiego wzrostu kosztów stałych ze względu na dążenie do sprostania wydatkom decydującym o składniku jakościowym dziecka.

Należy też podkreślić, że w społeczeństwach o rosnącym poziomie dobrobytu społecznego czas przeznaczony przez rodziców na pracę w związku z wychowywaniem dziecka relatywnie zwiększa swoją wartość ekonomiczną. Z tego powodu tzw. koszty alternatywne macierzyństwa i ojcostwa rosną w sytuacji podwyższania standardu życia, co również powoduje ograniczenie dzietności, ponieważ określone wzorce kosztowniejszej konsumpcji upowszechniają się w społeczeństwie.

Reasumując, można stwierdzić, że w społeczeństwie zwiększającym swój dobrobyt zmniejsza się liczba dzieci w rodzinie, ale zwiększa się ich kapitał ludzki.

Czy zatem skazani jesteśmy na transformację demograficzną bez możliwości powrotu do sytuacji, w której pokolenia dzieci będą co najmniej tak samo liczne, jak pokolenia ich rodziców, ponieważ powszechnym dążeniem współczesnych społeczeństw jest poprawa warunków życia, a ich źródłem jest praca człowieka? Teoria G.S. Beckera uzasadnia, że przywrócenie prostej zastępowalności pokoleń jest możliwe pod warunkiem powiększania dobrobytu społecznego, co umożliwi wzrost pełnego dochodu gospodarstwa domowego, który jest niezbędną przesłanką pozytywnej zmiany zachowań prokreacyjnych generacji wstępujących w wiek matrymonialny.

II. RODZICIELSTWO A PRACA

Rodzicielstwo i pracę łączy w szczególny sposób czas będący do dyspozycji matki i ojca w fazie rozwojowej rodziny aż do momentu usamodzielnienia się ostatniego dziecka, a zwłaszcza wychowywania dzieci w okresie niemowlęctwa i w wieku przed podjęciem nauki w szkole. Rozważenie tych dwóch sfer życia człowieka

w kontekście zachowań matrymonialnych i prokreacyjnych ludności ma niewątpliwie istotne znaczenia dla formułowania rozwiązań w zakresie polityki rodzinnej. Jan Paweł II tak oto ujmował tę kwestię:

[...] polityka rodzinna musi być filarem i motorem wszelkiej polityki społecznej. Dlatego należy podejmować działania społeczne i prawodawcze zdolne zapewnić warunki autentycznej wolności w podejmowaniu decyzji dotyczących ojcostwa i macierzyństwa; konieczne jest też oparcie na nowych zasadach polityki w sferze pracy, rozwoju miast, budownictwa mieszkaniowego i usług, tak aby można było pogodzić rytmy pracy z rytmem życia rodzinnego oraz zapewnić rzeczywistą opiekę dzieciom i starcom³.

Anna Giza-Poleszczuk podkreśla, że „jeśli podstawowym dobrem wytwarzanym przez rodzinę jest dziecko, to ten fakt niejako skazuje kobietę na specjalizację domową”⁴. Uruchomienie procesu owej specjalizacji w okresie macierzyństwa zwiększa przewagę komparatywną pracy kobiety w domu w porównaniu z mężczyzną, a przez to podnosi efektywność inwestowania w kapitał ludzki własnych dzieci, przy jednoczesnym ograniczeniu aktywności zawodowej kobiet na rynku pracy. Problem polega jednak na tym, że praktyczna alokacja czasu rozporządzalnego matki i ojca na rynku pracy oraz w gospodarstwie domowym przebiega w określonych warunkach cywilizacyjnych i kulturowych współczesnych społeczeństw, które charakteryzują się odmiennymi systemami wartości i preferencji życiowych ludzi, a w związku z tym urodzenie się pierwszego i kolejnych dzieci jest uwarunkowane splotem różnorodnych czynników, w tym także aktywnością zawodową kobiety.

Analiza – w retrospekcji trzydziestu lat – zmian natężenia zawierania pierwszych małżeństw, dzietności, aktywności zawodowej matek wychowujących małe dzieci i poziomu dobrobytu społecznego opisanego za pomocą wskaźnika Sena w pięciu krajach europejskich nie potwierdziła zależności między tymi procesami⁵. Okazało się bowiem, że nie stwierdzono zależności między poziomem aktywności zawodowej matek wychowujących małe dziecko a poziomem dzietności w Niemczech i Finlandii. Frakcja matek wychowujących dzieci w wieku do 5 lat, które pracowały zarobkowo w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu, wynosiła w Finlandii około 66%, a w Niemczech – 46%. Zmiany zachowań matrymonialnych przebiegały we wszystkich analizowanych krajach w kierunku osłabienia skłonności do zawierania małżeństw, a jednocześnie w czterech z nich utrwał się proces zawężonej zastępowalności pokoleń. Świadczą o tym wartości współczynników pierwszych małżeństw i dzietności w analizowanym okresie. Otóż utrwalenie się częstotliwości za-

³ Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, nr 90, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2005, s. 965.

⁴ A. Giza-Poleszczuk, *Rodzina a system społeczny. Reprodukcyjność i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa 2005, s. 210.

⁵ A. Ochocki, *Rodzicielstwo a praca, w: Kobieta, etyka, ekonomia*, red. E. Ozorowskiego, R.C. Horodeńskiego, Białystok 2009, s. 167–178.

wierania pierwszych małżeństw na poziomie 2004 roku oznacza, że – w zależności od kraju – więcej niż 30% kobiet nie zawrze nigdy małżeństwa, jeżeli nie nastąpi zmiana zachowań matrymonialnych. Z kolei wartości współczynników dzietności w Niemczech, Polsce, Republice Czeskiej i Włoszech obniżyły się w okresie trzydziestu lat do poziomu 1,2–1,3, co oznacza, że pokolenie dzieci będzie mniej liczne niż pokolenie rodziców o około 40%, jeżeli zachowania prokreacyjne nie ulegną zmianie. Jedynie w Finlandii odwrócono tendencję zmian zachowań prokreacyjnych w kierunku prostej zastępowalności pokoleń, kiedy pokolenie dzieci jest tak samo liczne, jak pokolenie ich rodziców (tabela 1).

Tabela 1. Pierwsze małżeństwa, współczynnik dzietności, aktywność zawodowa matek wychowujących dzieci w wieku do 5 lat i wskaźnik Sena w wybranych krajach Unii Europejskiej (1970–2005)

Kraj	Pierwsze małżeństwa		Dzietność		Praca matek ¹	Wskaźnik Sena ²
	współczynniki lub odsetki w latach					
	1970	2004	1970/1975	2000/2005	2000/2003	2004
Finlandia	0,94	0,68	1,6	1,8	66,3	9284
Niemcy	0,98	0,55	1,6	1,3	46,5	9845
Polska	0,91	0,56	2,3	1,3	49,3	4585
Rep. Czeska	0,91	0,48	2,2	1,2	34,2	6192
Włochy	1,01	0,6	2,3	1,3	54,2	9088

1) Odsetek matek wychowujących dzieci w wieku do 5 lat pracujących w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu; 2) Wskaźnik Sena jest miernikiem dobrobytu uwzględniającym przeciętne dochody lub wydatki gospodarstw domowych na osobę skorygowane współczynnikiem koncentracji Giniego; podane w tabeli wielkości wyrażono w jednostkach PPP, czyli standardowej jednostce nabywczej ustalonej dla wszystkich krajów Unii Europejskiej na podstawie parytetu siły nabywczej walut (PPP), która odpowiada jednakowej ilości kupowanych towarów i usług konsumpcyjnych w każdym kraju. Źródło: UNDP, *Human Development Report 2001. Making New Technologies Work for Human Development*, New York, tab. 12, s. 182; UNDP, *Human Development Report 2007/2008. Fighting Climate Change: Human Solidarity in a Divided World*, New York, tab. 5, s. 246 i tab. 15, s. 281; *Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2006–2007*, tab. 4.2, s. 121; *Council of Europe Publishing. Recent Demographic Developments 2000*, T. 2.2, s. 57; Główny Urząd Statystyczny, „Rocznik Demograficzny” 2007, tab. 13 (246); I.E. Kotowska, *Work and Parenthood: Main Findings of Comparative Data Analysis and Some Policy Implications*, „Studia Demograficzne” 2005, nr 2/148, s. 60; obliczenia własne.

Na tej podstawie można wysunąć hipotezę, że dzietność kobiet i aktywność zawodowa na rynku pracy matek wychowujących małe dzieci jest uwarunkowana

zarówno poziomem dobrobytu danego społeczeństwa, jak i rozwiązaniami w polityce rodzinnej, a także stopniem upowszechnienia modelu rodziny nuklearnej, kiedy opiekę nad dzieckiem sprawuje także ojciec. W Finlandii szczególnie wszechstronnie rozwinięto system instytucjonalnej opieki nad małym dzieckiem. Wszystkie dzieci poniżej wieku szkolnego mają prawo do opieki gminnej w odpowiednich placówkach. Rodziny o niskich dochodach są zwolnione z opłat za korzystanie z ich usług, a pozostałe są objęte systemem ulg, które przysługują w zależności od wielkości rodziny i uzyskiwanych dochodów. W 2005 roku z opieki gminnej skorzystało 23% dzieci poniżej trzeciego roku życia i 62% w wieku od 3 do 5 lat. Rodzinom korzystającym z prywatnej opieki nad dzieckiem zaakceptowanej przez władze gminne przysługuje specjalny zasiłek pieniężny. Rozwinięto w tym kraju sprawnie funkcjonujący system edukacji przedszkolnej: 96% dzieci w wieku sześciu lat było objętych tą formą opieki w 2003 roku. Ponadto, rodzice mają możliwość – w uzgodnieniu z pracodawcą – wykonywania pracy w zmniejszonym wymiarze 30 godzin tygodniowo do momentu rozpoczęcia przez dziecko drugiego roku nauki⁶.

ZAKOŃCZENIE

Praca jest atrybutem każdej osoby ludzkiej, a w wymiarze społecznym – podstawą rozwoju wszystkich sfer życia człowieka⁷. Zatem godzenie funkcji rodzicielskich z pracą wymaga tworzenia warunków dokonywania przez matkę i ojca możliwie swobodnego wyboru między aktywnością zawodową a pracą w rodzinnym gospodarstwie domowym w okresie wychowywania małych dzieci. Wydaje się, że godziwe dochody gospodarstwa domowego, rozwinięta instytucjonalna opieka nad małymi dziećmi oraz pośrednie transfery finansowe związane z edukacją i ochroną zdrowia dzieci i młodzieży mogą przywrócić naturalne proporcje pokoleń rodziców i dzieci. Symptomy takiego procesu odnotowano już w tych krajach Europy, gdzie konsekwentnie realizowana jest polityka rodzinna, tj. w Finlandii, Francji, Irlandii, Islandii, Norwegii i Szwecji.

Należy jednocześnie podkreślić, że „człowiek jest samodzielną w istnieniu substancją natury rozumnej”⁸, a jego atrybutem jest wolność dokonywania wyboru.

⁶ *Godzenie życia zawodowego z rodzinnym. Dobre praktyki z Finlandii, Polski i Hiszpanii*, [red. meryt. wersji pol. C. Sadowska-Snarska, E. Brajczewska-Rębowska, E. Skibicka-Sokołowska], Białystok 2007, s. 56 i 61; *Równowaga praca – życie. Studium porównawcze: Finlandia, Polska, Hiszpania*, pod red. C. Sadowskiej-Snarskiej, Białystok 2007, s. 46.

⁷ W. Zdaniewicz, *Znaczenie Augustyńskiej filozofii pracy*, „Roczniki Filozoficzne” 1959, t. 7, z. 2, s. 133.

⁸ Boecjusz; cyt. za: B. Gacka, *Prezentacja personalizmu* [online], „Personalizm” 2001, nr 1, [dostęp: 10 maja 2006]. Dostępny w Internecie: <<http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/prezentacja-personalizmu/>>.

Dlatego też wyjaśnienia postaw i decyzji prokreacyjnych należy także poszukiwać w sferze systemu wartości danego społeczeństwa czy szerzej – wśród walorów danego kręgu kulturowego.

BIBLIOGRAFIA

- Becker G.S., *A Treatise on the Family*, London 1981.
- Boecjusz, cyt. za: B. Gacka, *Prezentacja personalizmu* [online], „Personalizm” 2001, nr 1, [dostęp: 10 maja 2006]. Dostępny w Internecie: <<http://www.personalizm.pl/polrocznik/numer-1/prezentacja-personalizmu/>>.
- Giza-Poleszczuk A., *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa 2005.
- Godzenie życia zawodowego z rodzinnym. Dobre praktyki z Finlandii, Polski i Hiszpanii*, [red. meryt. wersji pol. C. Sadowska-Snarska, E. Brajczewska-Rębowska, E. Skibicka-Sokołowska], Białystok 2007.
- Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, nr 90, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2005.
- Kotowska I.E., *Work and Parenthood: Main Findings of Comparative Data Analysis and Some Policy Implications*, „Studia Demograficzne” 2005, nr 2/148, s. 54–73.
- Ochocki A., *Rodzicielstwo a praca*, w: *Kobieta, etyka, ekonomia*, red. E. Ozorowski, R.C. Horodeńskiego, Białystok 2009.
- Równowaga praca – życie. Studium porównawcze: Finlandia, Polska, Hiszpania*, pod red. C. Sadowskiej-Snarskiej, Białystok 2007.
- Zdaniewicz W., *Znaczenie Augustyńskiej filozofii pracy*, „Roczniki Filozoficzne” 1959, t. 7, z. 2, s. 125–150.
- Council of Europe Publishing, *Recent Demographic Developments 2000. Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2006–2007*.
- Główny Urząd Statystyczny, „Rocznik Demograficzny” 2007.
- UNDP, *Human Development Report 2001. Making New Technologies Work for Human Development*, New York.
- UNDP, *Human Development Report 2007/2008. Fighting Climate Change: Human Solidarity in a Divided World*.

Streszczenie

W artykule dokonano analizy współzależności zachowań matrymonialnych, prokreacyjnych i aktywności zawodowej matek w nawiązaniu do teorii dzieciństwa Gary’ego S. Beckera oraz rzeczywistego przebiegu procesu zastępowalności pokoleń w pięciu państwach: Finlandii, Niemczech, Polsce, Republice Czeskiej i Włoszech. Główną tezę tej teorii jest twierdzenie, że w rodzinnym gospodarstwie domowym zachodzi interakcja między ilością urodzonych dzieci a ich składnikiem jakościowym, tzn. stanem zdrowia, wykształceniem, rozwijanymi uzdolnieniami, przyswojonym systemem wartości. Oznacza to, że w sytuacji wzrostu pełnego dochodu rodzinnego gospodarstwa domowego, rodzice przejawiają

większą skłonność do inwestowania w kapitał ludzki dzieci niż do powiększania ich liczby. Z przeprowadzonej analizy wynika również, że poziom aktywności zawodowej kobiet wychowujących małe dzieci jest uwarunkowany zarówno dobrobytem danego społeczeństwa, jak i rozwiązaniami w polityce rodzinnej państwa. Na tej podstawie wysunięto hipotezę, że pośrednie transfery publiczne w formie instytucjonalnej opieki nad małym dzieckiem umożliwiają wyższą aktywność zawodową matek wychowujących małe dzieci oraz sprzyjają wyższej dzietności kobiet.

Słowa kluczowe: rodzicielstwo, praca, dziecko, matka, ojciec, rodność

WOMEN'S PROFESSIONAL ACTIVITY AS A FACTOR OF THE DEMOGRAPHIC CHANGE

Summary

The article discusses the relation between parenthood and work on the basis of five countries: Finland, Germany, Poland, the Czech Republic and Italy. The theoretical basis of the analysis is Gary S. Becker's thesis that there is the interaction between the number of children born in a given family and elements referring to the quality of those children that is their general health, education, talents which they develop and systems of values which they acquire. The conclusion seems to be that whenever total family income rises, parents are more willing to invest money in human capital of children they already have rather than increase the number of children. The analysis, also, proves that professional activity of mothers looking after their small children is conditioned by both the level of well-being of the respective society and solutions shaping the family policy. The hypothesis could also be formulated that indirect public transfers in the form of institutional child care stimulate professional activity of mothers as well as fertility.

Keywords: parenthood, work, children, mother, father, fertility